

Глава X

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ И МОРАЛНИ НАГЛАСИ

Х. Александров, К. Нушев, Р. Чичек, С. Попова, И. Фърчанов

1. През призмата на морално-психологичния дискурс

Трансферът на продуктите от корупцията от служебната към частната сфера има две посоки:

- към овластения служител, който се възползва от правомощията си и злоупотребява с тях за свои лични цели и удовлетворява своя собствен частен интерес;
- по посока на благодетелстване на друг частен интерес, който се възползва от услугата на корумпирания служител.

1.2. Морални и психологически особености

Наред с въпроса за структурните особености много важен е проблемът за наличието на вътрешни особености, отнасящи се до манталитета на държавния служител и влияещи на неговата нагласа в полза на определен тип взаимоотношения, които поражда корупция.

В условията на приватизация и възникване на частни интереси, влияещи върху взимането на решения в една или друга област на публичните взаимоотношения, докато все още не са структурирани напълно и в окончателен вид отношенията между пазарните субекти и държавната администрация се появява огромно напрежение и натиск за извършването на това, което нарекохме приватизация на дялове от държавната власт и придобиване на частен контрол върху определени сектори на държавната администрация чрез корумпирането на съответните служители и придобиване на произтичащото от техния статус влияние и власт за частни цели.

Отделните чиновници ще бъдат изкушавани да “осребрят” “дяловете” си в държавната администрация и да припечелят по нещо допълнително над държавните си заплати. Ясно е, че в хода на протичащата приватизация в страната служителите от държавния сектор - при условията на възникващ частен сектор и на конституирането на частни икономически интереси, ще бъдат подложени на външен и вътрешен натиск да съдействат на тези интереси или да се възползват от тях. По-трудният въпрос е как да бъдат контролирани тези прояви на “*нелегитимен лобизъм*” от страна на частните интереси, възползващи се за осъществяването на своите бизнес интереси от услугите на хора от държавната администрация?

Безспорно важно средство в борбата срещу подкупността на държавните служители е повишаването на престижа и заплащането на тяхната работа. Известно е, че ако държавата е “*машеха*” за своите служители, тогава като истински загрижена “*майка*” за тях ще се появи някоя мафиотска организация или частна икономическа групировка.

Наред с повишаването на заплатите като превантивна мярка срещу подкупността на чиновниците обаче, би следвало да се повишат заедно и пропорционално на това и санкциите за

подобни провинения от тяхна страна. При наличието на подобно деяние, свидетелстващо за предпочитането на приходи от частната сфера, би следвало съответният държавен служител да понесе строга санкция и да бъде освобождаван поради доказана непригодност да служи на обществения интерес. При особено тежки провинения от страна на държавен служител би могло да се наложи и наказание, отнемащо му правото да заема държавна длъжност в бъдеще.

Тези мерки са наложителни с оглед на необходимостта в съзнанието на самите служители и в обществото като цяло да започнат ясно да се разграничават държавната служба от частния бизнес като две различни сфери на заетост и източник на доходи. Защото гражданите плащат чрез своите данъци за издръжката и заплатите на държавните служители и искат в замяна защита на техните интереси от тези, които са натоварени с това, а не пренебрегването им за сметката на частни интереси.

В тази връзка би следвало ясно и отчетливо в съзнанието на държавните служители да започне да се оформя и разбирането, че в сравнение с бизнеса държавната администрация е обслужваща сфера - тя обслужва конкретни интереси на обществото и гражданите. В тази връзка е необходима и промяна на някои страни от манталитета на чиновника. Отделните държавни служители трябва ясно да осъзнаят, че те не са никакви дерибеи и властници, които управляват хората и господстват над тях, а са поставени да обслужват техните нужди и интереси като служители.

Наред с тези правила за упражняването на служебните функции на държавните служители биха могли да се предприемат и други мерки, които да ограничават възможностите за корупция. Например за ограничаването на субективния произвол на отделния чиновник, който при определени ситуации, свързани с взимането на решения касаещи сериозни интереси, може да се окаже основен фактор за корупция, би могло да се въведе по-широко и преимуществено практиката за конкурси и търгове, чиито резултати и решения на базата на тях да бъдат взимани не от един единствен служител, а от комисии и журита от няколко служители. Подобна повсеместна практика ще ограничи възможностите за лесно корумпиране и ще затрудни проявите на субективен произвол от страна на чиновника, който най-често е основният източник на корупция.

2. МЕЖДУ ЗАКОННАТА ВЛАСТ И ПРЕСТЪПНИЯ ПРОИЗВОЛ

Понякога във връзка с корупцията се говори за пасивен и активен участник в нея - за корумпираща и корумпирана страна. При подкупа като форма на корупцията, например, има пасивна и активна страна - подкупващ и подкупван, приемаща и даваща подкупа страна. Но при наличието на две или повече страни, обвързани с корупция и облагодетелстващи се от нея, е трудно да се прави подобно разграничение, защото е налице активно и съзнателно съучастие и сътрудничество от всички замесени и обвързани лица.

2.1. Корупцията през призмата на антропологично-психологическия и етически дискурс

Корупцията винаги е незаконно консумиране на власт и влияние за лично облагодетелстване, свързано с превишаване на служебните правомощия или с неправомерно възползване от тях, т.е. тя винаги има характера на престъпление. Във всеки случай корупцията

е акт на скрито упражняване на власт или служебни функции по начин, за който те не са делегирани.

Затова и опитите да се даде определение на корупцията през призмата на антропологично-психологическия и етически дискурс са свързани по необходимост с анализа и оценката на *серията взаимоотношения между човека и властта*; частния и служебния статус на отделния човек като субект в упражняването на определена власт и възникващите напрежения между тях в индивидуалното му съзнание.

Още тук трябва да споменем, че винаги, където има власт и възможност за свободно упражняване на произтичащите от нея влияние и правомощия съществува и ще съществува и корупционен натиск върху субекта на упражняването на тази власт - върху индивидуалното съзнание на овластения и неговата воля. Самото наличие на раздвоение между частния и служебния статус, които се преплитат и съвместяват в лицето на един и същ, овластен и облечен в определени правомощия, човек е вече предпоставка и възможност за злоупотреба с тях. Споменатата предпоставка и възможност не са само теоретични или хипотетични, а напълно реални и действителни - те съществуват в рамките на самата власт като специфична човешка дейност и се обуславят от характера на човека като съзнателен и свободен субект на разумни и мотивирани действия в границите на предоставената му власт и възможностите да се разпорежда с нея. Възможността за корупция и злоупотреба с властта възникват от самата дистанция между частния и служебния статус на човека като субект на упражняването на властта и се явяват именно в полето на тази дистанция между тях.

Затова и често се изразява убеждението, че корупцията е неизкоренимо явление, което винаги съпътства човечеството щом като в организирания му форми на обществен живот съществуват и властови отношения между хората - докато има власт има и възможност за злоупотреба с нея. Винаги където има власт, там има и условия с нея да си служи неправомерно този, който я притежава и упражнява.

Следователно би могло да се каже, че корупцията е нещо като тъмната, *сенчестата страна на властта* - тя винаги съпътства самото упражняване на властта, а нейното съществуване зависи непосредствено от съществуването на властта, тъй като е в пряка връзка с него. Ето защо сентенцията - "Всяка власт корумпира (развращава) - абсолютната (неограничената) власт корумпира абсолютно!", изразява правдива истина, която е трудно, ако не и невъзможно, да бъде опровергана.

Въпреки това, обаче, освен че трезво и реалистично определя и постулира правилото за взаимната обусловеност между властта и корупцията, тази сентенция съдържа известно условие и утвърждава известна възможност разрастването на корупцията да бъде поставено в зависимост от ограниченията и контрола върху упражняването на властта: безконтролното упражняване на власт ражда и неконтролируемо разрастване на корупцията. Затова различните форми на контрол и прозрачност при упражняването на властта са и форми за контролиране на разрастването на корупцията.

2.2. Антропологични аспекти на отношението власт - човешка природа

По-интересен от гледна точка на антропологическото изследване на тези взаимоотношения е въпросът за това дали властта поради своята природа е причина за корумпирането на човека

или обратно - нещо, което се корени в самия човек като особеност на неговата природа, е причина за това той да се корумпира при досега си до властта.

2.2.1. Европейските традиции

В търсене на дълбинната връзка между човека и властта и различните аспекти на това взаимоотношение свързани с корупцията за нас е от значение да се спрем накратко върху тези две антропологически традиции в европейската култура, които продължават да оказват влияние върху съвременните антропологически дискусии и върху хуманитарната проблематика като цяло.

Това са, от една страна, най-общо казано традицията на *модерния хуманизъм* с неговия оптимистичен възглед за човешката природа, разглеждана и разбирана като изначално добра и естествено предразположена към морално оправдани и справедливи постъпки. Най-вече според класическия просвещенски вариант на този възглед за човека, злото и несъвършенствата в междуличностните отношения, възникват от външни за самата човешка природа условия, а не се коренят в нея. Те са резултат от условията, в които тя е поставена. Следователно и злоупотребите с властта и законите, проявяващи се при субективния произвол на овластения, се коренят по-скоро в порочната система и организация на властта и в несправедливостта на законите, отколкото в самата човешка природа.

От друга страна европейската антропологична традиция познава и *друга система от възгледи*, според която склонността да се нарушават нормите и да се злоупотребява с получената власт са присъщи на човека. Не властта корумпира личността; податливостта на корупцията произтича от естеството на самата човешка природа и от възможностите с които разполага отделната личност като свободно и разумно същество.

Трябва да признаем, че и двата възгледа имат своето място в опитите за изграждане на съвременната визия за човека и формулирането на един по-умерен и реалистичен възглед за него - възглед изчистен от крайностите както на утопичните представи за свършената доброта на човека така и за тоталната погрешимост и повреденост на неговата природа.

Днес, след дълбоките световни кризи и катаклизми, преживяни от модерния свят, отразили се и върху представите за класическия либерален ред, след рухването на утопиите за социалистическия обществен строй, основаващ се върху една от версиите на този просвещенски оптимистичен възглед за природната доброта на човека, като че ли си пробива все по-настойчиво път един по-реалистичен и умерен възглед за образа на човека. Той се споделя в границите на един по-скоро *нео-либерален* светоглед и успешно интегрира елементи и от двата типа антропологични възгледа.

2.3. Морално-етически аспекти

Корупцията е съзнателно и мотивирано действие. За него са налице предимно и най-вече утилитарни мотиви, т.е. чрез корупцията като форма и средство за облагодетелстване се преследва лична полза. Липсата на вътрешни прегради пред свободното лично самоопределение и действие често се дължи на хедонистични представи за живота - всичко е позволено за удовлетворяването на желанието за извличане на максимална наслада от живота и нищо не бива да пречи за постигането на тази цел.

2.3.1. Българската действителност

В България по ред исторически, културни и политически причини липсват подобни дълбоки традиции на модерния либерален ред и свързаната с него модерна публичност. У нас като че ли не съществува обединяващо звено между морала и правото, вследствие на което те се разпадат на самостоятелни, независими и изолирани помежду си сфери за регламентация на човешката активност и поведение.

Един по-внимателен анализ на модерния български етос може да установи интересно и противоречиво отношение в неговите рамки между вътрешно-моралните норми, които се отнасят предимно към сферата на личния живот и по-широките, външни за частната сфера публични взаимоотношения. За българина от новото време като че ли светът на морала се простира само във вътрешното пространство на личния живот, бита и семейно-човешките отношения, а неговите граници не се разпростират към сферата на общественно-политическия живот. Този социален свят на публични отношения според подобна светогледна нагласа не съвпада със света на морала и остава външно за него поле най-вече за правна регламентация и сфера предимно на юридическите норми, но не и проекция на моралните ценности и норми. Някои изследователи наричат подобно състояние *“фрагментарен човек”* - човек живеещ във фрагментиран жизнен свят или в два фрагментарно разделени един от друг и паралелно съществуващи жизнени свята.

Ако подобна морална парадигма съществува и според нея моралния свят на българина не съвпада със света изобщо, а е обособена сфера на интериоризирани, но ирелевантни спрямо социалния свят норми и най-вече несъвпадащ и разминаващ се с принципите на модерната публичност, то ние се изправяме пред едно проблематично модерно правосъзнание, в което се крият възможностите за морални и утилитарни по своя характер подбуди за несъобразяване с правовия ред. В подобен тип нагласа се генерират и възможностите за една индивидуалистично разбираема и преживявана морална санкция за нарушаването на законите или тяхното заобикаляне заради удовлетворяването на лични интереси и домогването до облагодетелстване независимо от средствата и начините за това. Това е условие за толерантно отношение към различните форми на корупция и причина за ниската чувствителност за това, че подобно поведение нарушава принципите на моралния и правовия ред.

Като илюстрации могат да бъдат посочени:

- образът на Бай Ганьо - като типичен пример на промененото и пробуждащо се модерно съзнание на българина с неговите противоречия и парадоксални съчетания на модерно и предмодерно, ново и архаично, европейско и ориенталско, цивилизовано и нецивилизовано и т.н.;
- противоречивият образ на българския предприемач в негово лице, символ на зараждащата се нова българска търговско-буржоазна прослойка. Характерно за неговия етос е настървеното преследване на *“келепира”* и склонността към всякакви машинации.

Причините за това до 1944 г. могат да бъдат сведени основно до една: В България има сравнително тънък слой проспериращи предприемачи, доминира традиционното земеделие и липсват условия за трайно формиране на устойчив либерален трудов етос поради слабите

традиции на модерния либерализъм като ценностна система и обществени принципи на политическия ред.

След 1944 г. те могат да бъдат обобщени по следния начин:

- премахва се частната собственост и заедно с нея всички права и свободи на съвременния гражданин;
- провежда се курс на модернизация на икономиката и засилена индустриализация, но тези процеси не протичат по естествен път, а в условията на тотална опека на държавата, централизирано и административно, според духа на комунистическата доктрина и принципите на казармения социализъм;
- механично се провеждат административно управлявани процеси на урбанизация и изкуствено се създава фабричен пролетариат (работническа класа), преструктурират се съсловията в обществото и се появява градско население без дълбоки корени и без гражданско съзнание. В България все още статутът на гражданина не се осъзнава и асоциира в масовото съзнание с политическите права на индивида в условията на демократично гражданско общество, а се възприема като опозиция на селянин, като пространствен топос на обитаване, а не като състояние на достойнство, еманципация и свобода.

2.3.2. Изводи

В условията на все още неизградената, крехка и нестабилна морална култура на демокрацията в България повсеместното разпространение на корупцията като практика и модел на публични взаимоотношения заплашва не само пазарните реформи и качествения растеж на българската икономика, но може да се окаже фактор, който заплашва много сериозно въобще възможността за успешно установяване на демократичен правов ред. Ако в българското общество надделят нагласите в полза на корупцията като средство за лично облагодетелстване и икономически просперитет, като механизъм за разпределяне и преразпределяне на блага в рамките на кланови и затворени структури от мафиотски тип, България може да се размине с очакванията за всеобщо благоденствие и растеж на жизнения стандарт и я очаква социална стратификация по-скоро от типа на страните от третия свят, а не европеизация. Това от своя страна би довело до остра поляризация на обществото, социално неравенство и обществена несправедливост, вещаещи бъдещи социални трусове и политическа дестабилизация.

2.4. Кризата на ценностите в посткомунистическата ситуация.

Към тези по-дълбоки предпоставки и условия за толерирането на корупцията, съпътстващи сложната и противоречива българска модерна менталност и присъстващи в типа нагласа, характерна за модерната българска публична култура, следва да се прибавят и психологическите особености и моралните дилеми на българския преход към демократично гражданско общество и пазарна икономика.

2.4.1. Моралните ценности

Днес България е изправена пред безпрецедентни в нейната история и непознати за нейния социален опит предизвикателства, породени от произтичащите дълбоки промени във всички

сфери на публичния живот. Икономическите реформи и социалната трансформация пораждават проблеми и поставят изпитания, които изискват цялостна концентрация и мобилизация на всички налични ресурси – интелектуални, морални, духовни и културни.

Успоредно с процесите на социалната трансформация в България се извършва и едно реструктуриране на моралното пространство, което често се определя като състояние на "ценностна криза" и "срив на обществения морал". След краха на тоталитарния комунистически режим, който налагаше на всички един унифициран, класов, униформен и общозадължителен морал или по-точно псевдо-морал, днес е трудно, ако не и невъзможно, да се каже, че в българското общество съществува една обща, общовалидна и общоустановена система-кодекс от морални норми. Един от симптомите на моралния хаос и разложението на ценностната система е именно липсата на общ морален ред, върху който се изгражда публичното поведение на отделния индивид и който се възприема като изява на общ договор-конвенция, възприета доброволно от всички чрез консенсус.

2.4.2. Психологическите импликации

Съществуващите морална дезориентация, девалвация на ценностите и размиване границите на моралното и допустимото - девалвация на традиционни за обществото ценности като образование и професионализъм; очевидният факт, че забогатяват и то с главоломна скорост неучи, невежи хора и далеч не изявени професионалисти и специалисти, а дори маргинални личности с девиантно поведение, които при нормални условия и наличието на ясни критерии за социално израстване не биха имали шансове разколебават доверието в традиционните за едно общество ценности, трудолюбие, усърдие, честност, законосъобразно поведение, уважение към общоприетите норми и др. Това придвижване на маргиналните типове към върховете на благосъстоянието и заемането от тях на престижните места в социалната йерархия на обществото се отразява като шок за почтените хора, това преобръща радикално ценностния ред и нормалните порядки.

Това положение на нещата показва че няма връзка между успеха и почтеността, между напредъка и положениа труд, между благоденствието и честността, даже между доходоносните занимания и закона. Според данните от изследване на НСИ /публикувано на 30.07.1998г.във в."Труд"/ делът на сенчестата икономика в България е 31%. В този дял спадат необложениите с данъци печалби, нерегистрирани доходи от търговия, незаконно наети работници и контрабанда на стоки, както и нерегистрирани доходи от сферата на услугите - вкл. печалби на адвокати от недеklarирани юридически услуги. Според това изследване за доходите в сенчестата икономика повече от половината (между 50-55%) от представителите на адвокатското съсловие реализират доходи, които не биват обявявани и се явяват един от дяловете в печалбите на скритата икономика. По-интересно и показателно е нещо друго: как би се формирало това лелеяно гражданско общество в България, основаващо се на спазването на законите и изграждащо се върху принципа на върховенството на закона, когато постъпват по този начин не правно неграмотни лица, а възможно най-големите специалисти в областта на правото, чиито професионален труд е свързан най-тясно и непосредствено със закона?

Обстоятелството, че успехът е възможен само в зоната извън закона подлага отделния човек на сериозно изпитание: той трябва да избере между високия жизнен стандарт, постигнат с цената на прекрочване на нормите и порядъчно и мизерно съществуване. Подобни дилеми ясно

свидетелстват за настъпил срыв в обществения морал и за дълбоката криза на ценностите, които регулират нормалния живот на обществото.

С разпадане на тоталитарния обществен ред започна и възникването на "новите класи". Обществото постепенно беше разделено в икономическо отношение на две групи - спечелили и печелещи от социалната промяна и множество от хора, които губят в жизнения си стандарт от модела на пазарните отношения, който беше установен в България. Получава се рязък преход от порядките на дивия казармения комунизъм към някакво състояние на див капитализъм като при това най-върлите комунистически активисти и апаратчици от преди промените - т.е. крепителите на стария строй стават най-върлите и отявлени капиталисти. Това е също един от парадоксите на прехода: някогашните функционери на комунистическия режим бързо се преориентират и стават капиталисти чрез системата на т.н. партийни фирми, които започват да оперират с капитала и имуществото на тоталитарната партия.

3. СТРАТЕГИЯ НА ОЦЕЛЯВАНЕТО

За да бъде разбрана стратегията и културата на оцеляване, трябва да бъде разбран патриархалният морал, който императивно задава нормите на социално поведение в предмодерните общества. Представеното тук описание на патриархалния мироглед и произтичащите от него икономически, социални и политически практики е издържано в парадигмата на социалната антропология.

3.1. Моралът на оцеляващите

Патриархалният морал полага като неоспорима норма подчинението на старейшината, бил той баща, учител, партиен шеф, главатар на банда или друг началник, защото само безусловната лоялност гарантира на индивида оцеляване в смисъл на осигурен дял от ограничените ресурси на общността. Логика на оцеляването се основава върху социален опит, натрупан в икономика на ограничени блага. В света на ограничените блага единственият познат начин да умножиш собственото си благосъстояние е чрез конфликт - трябва да заграбиш от другите. В тази борба за съществуване всички средства са добри и в този смисъл морални, щом увеличават шансовете за оцеляване.

Изследването ясно показва, че като най-често *оправдание за участието* в корупция се сочи оцеляването. Всъщност корумпиращият се стреми да придобие преимущество пред потенциалните конкуренти, воден от стремежа да се наложи на всяка цена над останалите. Той е загрижен за своето и на своята организация оцеляване, а не за развитието на обществото, което предполага открита конкуренция, при която печели най-добрият. Нещо повече, всички се водят от презумпцията, че и другите ще се опитат да спечелят преимущество по нечестен начин, тоест че не може да се вярва на никого. Оказваме се в класическата дилема на затворника, при което решенията в културата на оцеляване най-често са по посока на конфликт, а не на сътрудничество и естествено са губещи. Това е така, защото социалното поведение се основава на допускането, че хората са принципно недобронамерени и непочтени и при възможност ще се опитат да те измамат. Разбира се, и в тези общества сътрудничеството е познато, но не за целите на развитието, а за целите на оцеляването. Хората се събират в група - род, клан, племе, банда, групировка - защото оцеляването на отделния индивид със собствени сили е почти немислимо в

толкова враждебен свят. За да бъдеш, трябва да принадлежиш. Условие за принадлежност е лоялността към главатаря.

3.2. “Есента на патриарсите”

В новите условия практикуването на патриархалния морал и произтичащото от него икономическо, социално и политическо поведение престава да бъде адаптивна житейска стратегия за индивидите, групите и обществото като цяло. В пазарния свят свиването на материалните ресурси може да бъде компенсирано единствено с бързо развитие на човешките ресурси, което означава освобождаване на потенциала за творчество, разгръщане на икономическото и социално въображение, насърчаване на автономността и предприемчивостта, укрепване на доверието в обществото и развитие на разнообразни форми на сътрудничество и самоорганизация. Но както видяхме, цялата управленска философия и практика на патриархата е насочена към блокиране тъкмо на тези възможности. Патриархалната власт вирее само в среда на зависими, напласени и слабо организирани индивиди, страдащи от заучена безпомощност, които се поддават на контрол и манипулация. Накратко, в общество от атомизирани поданици, а не от активни граждани.

Започва голямата разруха - вероятно най-голямата в историята на българското общество, защото за първи път то е изправено пред цивилизационна криза от такъв мащаб. По същество алтернативите са или радикален отказ от предмодерния модел на живеене с цената на голямо усилие и светогледно пренареждане, или продължаване по инерция до пълно изчерпване на ресурсите и отмиране на популацията. На първо време българите в голямата си част избират втория вариант, защото е по-лесен и познат, макар и контра-адаптивен от еволюционна гледна точка. Междувременно протичат процеси на дискредитация на модела на всички равнища. Патриархатът бързо се разкапва, а алтернативни модели на живеене почти не са познати.

Онези, които се опитват да създават блага, тоест захващат се с легална стопанска дейност, тутакси се натъкват на многобройни препятствия и най-вече на безнаказаната престъпност и корупция и се обезсърчават. Очевидно репресивният патриархален ред отчаяно брани позициите си и отказва да си отиде с добро от историческата сцена, причинявайки в агонията си неизмерими разрушения и човешки страдания. В отговор популацията започва да се свива като отказва да се възпроизвежда (незапомнения спад на раждаемостта) или напуска територията, върху която се простира патриархалната власт (емигрантската вълна сред младите). Неоповестеният провал на патриархата превръща за цяло поколение Родината в страна за напускане, а не в страна за живеене.

Разтревожени от саморазрушителния разгул на българското общество, който създава нов център на ентропия и хаос в близката периферия на цивилизования свят, развитите общества се заемат да противодействат на този стремителен упадък. По същество Западът в лицето на международните институции на свой ред встъпва в патерналистка роля, поемайки отчасти отговорността за развоя на нещата в България, като от една страна предоставя заеми и хуманитарна помощ, а от друга ограничава правото на самоуправление, налагайки валутен борд и строги изисквания за реформи. Така българите получават отсрочка, за да си поемат дъх и да преосмислят житейската си философия и практика. Доколко ще се възползваме от този възможност и доколко ще я провалим зависи изцяло от нас. Едно е сигурно - от решаващо

значение за успеха е ограничаването на корупцията до поносими, неразрушителни за обществото размери.

3.3. Огледало на психологическата реалност

За да се опишат разрушителните последици върху психическия интегритет на индивидите, въввлечени в корупционни практики, бе проведено изследване с метода на дълбочинното интервю, обхващащо около тридесет човека с различен социален статус. Основната част бяха представители на средния и дребен бизнес, но имаше и представител на западна инвестиционна компания, журналист в националното радио, бивш секретар на кабинет на български министър-председател и понастоящем собственик на консултантска фирма, лекар от съдебно-психиатрично отделение и др.

3.3.1. Нежеланието да се дискутира

Първата важна находка от изследването е *съпротивата да се говори по темата за корупцията*, която очевидно е свързана със силно негативни преживявания и емоции. Интервюираните, до един жертви на корупция по един или друг начин, предпочитат да говорят за нея “изобщо”, като за нещо случващо се извън и независимо от тях, отколкото за своя собствен опит. Стремешът бе да се даде изчерпателна дефиниция на явлението корупция, вместо да се каже как се чувства човек, който волно или неволно се е оказал участник в случването на корупцията. Този защитен механизъм е известен като рационализация и има за цел да избегне докосването до травматични, мъчителни или срамни преживявания. Запитани защо избягват да говорят за това, интервюираните споделят, че причината е не толкова страх от публичност, колкото нежелание да се върнат към случки и отношения, които са преживявали като недостойни и омърсяващи.

Второ, никой не вярва, че корупцията е нещо добро или нормално, но мнозина *се опитват да се помирят с факта*, че са се поддали, като пораждат и възпроизвеждат фаталистични обяснения. Най-общо твърдението е, че България е лошо място, където за да оцелееш, се налага да приемеш правила на играта, макар и да не ги харесваш. Често се споделят наивни народопсихологически теории, според които българите са увредена популация, неспособна да изгради “нормално” функциониращо общество. Тезата за генетична или културална обремененост е удобно оправдание, защото сменя отговорността от индивида и му позволява да живее с факта на своята непочтеност: “Щом всички го правят, аз ли ще тръгна да оправям света”. Същевременно този тип обяснения изразяват дълбоко преживяване за малоценност и непригодност, с която хората биха искали да се справят, но не знаят как. Сякаш индивидуалното усилие да си почтен в една корумпирана среда, прилагаща двойни морални стандарти, се смята за обречено и се приема за губеща стратегия. Няколко души споделят как оповестеният отказ да играят по установените правила на корупцията ги отчуждават от собствената им бизнес среда, защото останалите започват да гледат на тях като на подозрително изключение. А маргинализирането в тези среди се измерва със загуби на връзки, позиции и влияние. Така стигаме до ключовата тема за невъзможността да бъдеш самотен воин на правдата в една среда на сложни отношения и взаимообвързаност, която императивно налага своите норми на поведение.

3.3.2. Гражданинът и институциите

Едва ли за някого ще е изненада, че “институцията” в ума на всички интервюирани се оказва по-скоро *недружелюбна*, заплашваща и пречеца, отколкото подкрепяща и обслужваща. Безспорно тази нагласа е отзвук от усърдно възпитания страх от институциите на тоталитарната държава, които схващат своята функция в упражняването на повсеместен контрол върху възможно най-много сфери на живеене. Основният механизъм за това е да бъде накаран гражданинът да се чувства несигурен, тревожен и постоянно да се пита къде е сгрешил. От централно значение за успеха на тази операция е да бъде поддържана неяснота и непрозрачност на правилата, по които функционира институцията. Тези правила са известни и достъпни само за всевластния чиновник, но не и за клиента на институцията, и подлежат на постоянна промяна според неведомата логика на бюрокрацията.

Психологическият резултат е, че няколко поколения българи са научени да пристъпват прага на учрежденията с трепет и да се питат не дали администрацията ги обслужва ефикасно, а за какво точно ще се заяде овластеният бюрократ и по какъв начин ще ги обезцени и унижи този път. Българският гражданин тепърва започва да се отърсва от идентичността се на пасивен обект на институционален контрол, постоянно подозиран в нарушение и под угроза от санкция на вездесъщата държава. Предстои гражданинът да се осъзнае като данъкоплатец, който храни администрацията и има право да изисква от нея ефикасно обслужване и сносно отношение.

В този контекст можем да разглеждаме корупцията като поведение, присъщо на преходния период - институциите вече не са така страховити и наказващи, че и през ум да не ти мине да ги корумпираш, но още не са станали дружелюбни и уютни. Липсата на ясни и прозрачни правила, които да направят поведението на институциите предсказуемо независимо от настроенията и прищевките на чиновниците, силно насърчава регреса.

3.3.3. Корупцията като перверзия

Защо тогава тази пасторална идилия се свързва с крайно негативни преживявания на срам и омърсяване? Според нас поради *инцестния*, кръвосмесителен характер на така установената връзка. Също като в семействата, в които родителите злоупотребяват сексуално с децата си и децата се научават да се държат прелъстяващо, за да получат грижа и обич, корумпираният чиновник и прелъстилия го бизнесмен негласно се споразумяват да установят табу върху своята нечистоплътна връзка. Един от парадоксалните резултати от встъпването в отношения на корупция е, че стремейки се да влезе в “човешка връзка” с чиновника, корумпиращият го впоследствие изпитва дълбоко чувство за срам, съпоставимо със срама от перверзни сексуални отношения. Това е цената, която се плаща за непозволената наслада или в случая с корупцията - за неправомерната изгода от такава връзка.

Оказва се, че държаната в тайна връзка на корупцията е неустойчива и заредена с вътрешни напрежения. Осъзнавайки разрушителните последици от тези отношения в дългосрочен план, някои от бизнесмените предпочитат да натоварят друг човек с неблагодарната роля на директно корумпиращ, за да могат след това да продължат да се гледат в очите и да работят със съответния чиновник. За целта възниква специалната *функция на посредника*, който от една страна поема върху себе си рисковете от разкриване, а от друга поема психологическите негативи и поддържа илюзията, че основните играчи остават чисти. С ужас установихме, че

твърде често в тази крайно недостойна роля влизат юристи, професията, от която се очаква да бъде стожер на законността и морала в обществото.

3.3.4. Аморалният фамилизъм

Друга форма на фина корупция, която показва изследването, е извършването на услуги на близки или роднини на съответния овластен служител, които по логиката на реципрочните услуги предполагат чувство за задълженост и готовност за известни компромиси. Разбира се, за да бъде реализиран този подход, е необходимо да съществуват вече установени връзки между роднинското обкръжение на овластения чиновник и корумпиращата страна. Другото необходимо условие е идентификацията на служителя не с институционалния интерес, а с този на своя род или семейство. Това второ условие е по дефиниция налично в културата на оцеляване и е известно в социалната антропология като *“аморален фамилизъм”* или безнравствена семейственост. Феноменът се състои това, че краткосрочната материална изгода на индивида и близкото му семейно обкръжение се поставя винаги над дългосрочния интерес на институцията или организацията, в която работи, както и над обществения интерес. Индивидите не схващат своя просперитет като функция на просперитета и развитието на цялото общество, а по-скоро като парчето, което съумеят да загребат за себе си от ограниченото общо благо.

Но ако самият достъп до възможност за корупция се мисли като част от ограничените блага, а не просто като морален избор, то какво остава за онези, които по дефиниция са изключени от играта? Едната възможност е да се опитат да си купят членство в клуба на привилегированите. Това предполага допълнителни разходи на време, усилия и средства, които се отклоняват от съзидателна стопанска дейност, като при това резултатът е твърде несигурен. Всички усилия лесно могат да се окажат лоша инвестиция в една нестабилна политическа среда, където принадлежността към привилегирован приятелски кръг днес утре може да се окаже съучастничество с група подсъдими. Като добавим описаните емоционални ефекти, които натоварват отношенията с партньорите с тревожност и напрежение, а често с взаимно неуважение и дори презрение, се оказва че разрушителните аспекти от това поведение често преобладават над изгодите. Това обяснява защо мнозина от по-далновидните бизнесмени биха предпочели да не се забъркват в подобни отношения, които освен всичко друго ограничават индивидуалната свобода и пространство за избор. Тъкмо тези хора се преживяват като най-уязвени от корупцията и търсят пътища и средства да се изтръгнат от нейната мъртва хватка.

3.3.5. Методът на насилието

Една особено разрушителна форма на корупция, на която се натъкнахме в хода на изследването и която заслужава специални внимание, е *злоупотребата с висококвалифицирани специалисти*. Тази злоупотреба, която бихме могли да определим като *“насилствено корумпиране”*, се извършва по фин и перверзен начин и е особено злокачествена за психичния живот на потърпевшия. Професионалистът бива поканен да даде консултация или да направи експертна оценка срещу високо заплащане, което обикновено се дава авансово. Впоследствие той бива уведомен, че очакваният резултат от неговия труд е да даде невярна оценка, благодетелстваща определено лице или групировка и му се намеква, че след като е платено и парите са взети, сделката се счита за сключена и неизпълнението на поставените условия е свързано с известни рискове, неустойки и наказания.

По същество става въпрос за изнудване от мафиотски тип, но подложените на натиск се преживяват като корумпирани, предали професионалните си и житейски принципи и тежко обезценени. Жертвите преживяват силна тревожност, свързана с пригодността им да оцеляват в един свят, в който властва толкова много зло. Липсата на надеждна правна система, която да дава чувство за сигурност и защитеност на гражданите задълбочава усещането за изоставеност, уязвимост и загуба на контрол над житейските обстоятелства в един свят на тържествуваща и арогантна злина.

4. РЕЦЕПТИТЕ

В това отношение нашето общество и неговите институции не предлагат голям избор.

4.1. Обществените нагласи

Като единствена възможност все още се мисли войнственото търсене на права при по-висша контролираща инстанция. Съществува убеждение, че по-висшите нива на администрацията са по-защитени от корумпиране поради по-голямата публичност, ако човек съумее да се добере до тях, проблемът може да се реши по нормален начин. Интересно е, че се разчита повече на лични връзки и познанства, отколкото на формалните канали. Споделя се мнението, че във времената на комунизма контролиращите инстанции са били по-надеждни: “Тогава можеше да се оплаче човек на партийния секретар, а сега няма към кого да се обърнеш, когато те рекетират”. Като възможно решение беше предложено създаването на специална партийна полиция на управляващата политическа сила, която да следи дали политическата воля на центъра се спазва на местно ниво.

Интересното в случая е не толкова откровената носталгия по Комитета за държавен и народен контрол, колкото вярата, че политиците на върха на държавата имат интерес от ограничаването на корупцията и са искрени в намеренията си да се преборят с нея, но не им достигат сили. Възпроизвежда се старата и жизнена митологема за “добрия цар и лошия пъдар”, която намира много потвърждения в реалността, най-вече при случаите на корупция на общинската администрация. От гледна точка на психичното функциониране това убеждение издава нагласа към вменяване на отговорност за спазването на правилата на външен авторитет, при което нормите остават неинтегрирани във вътрешния психичен свят на индивида. Съответно решенията се търсят по посока на засилен външен контрол, а не в интериоризиране на правилата от индивидите като етичен код на поведение.

Пробивът в това логическо построение идва от факта, че онези, от които се очаква да упражняват контрол, принадлежат към същата културна и морална общност като всички останали, тъй че очакването те да бъдат по-почтени просто защото са по-овластени е меко казано наивно. От друга страна, вярата, че там някъде има добри хора, които искат да променят нещата, издава потребността от добър обект, макар и външен спрямо индивида и неговото непосредствено обкръжение, и бележи отместване от мрачната картина на повсеместна и непрогледна корумпираност, която до скоро владееше умовете на повечето българи и продължава да владее страниците на много вестници. Това отместване е в оптимистична посока и може да бъде използвано като основа за спечелване на по-широка подкрепа в усилието на част от елита за промяна на нагласите към нетърпимост спрямо корупцията.

4.2. Изводи

Препоръките, които произтичат от това разбиране за динамиката на човешките отношения в институциите, са в посока на:

- съчетаване на външните механизми на контрол с вътрешните механизми на самоконтрол и съдържане на разрушителните пориви;
- създаване на среда на прозрачност, но и на загриженост за служителите, изложени на корупционен натиск - среда, в която хората да имат възможност да изследват опита си от живеенето в институции и организации и свързаните с това живеене негативни преживявания, сред които и изкушенията на корупцията. Това ще направи възможно цялостното хуманизиране на институционалните практики и здравата идентификация на служителите с техните организации;
- осигуряване на широка публичност и създаване на обществена нагласа на нетърпимост към корупцията, но не само поради страх от външна репресивна санкция, а поради разбиране за дълбоко разрушителния му ефект върху общото благополучие;
- промяна в подхода - ако борбата се води от позиция на заклеяване на корумпираните служители като обществен враг и вместилище на всички злини, това ще затвърди травматичната идентичност на тези хора и за сетен път ще ги убеди в “правотата” на техния начин на функциониране. Другата опасност при традиционния подход, който се свежда само до засилен контрол и наказателни санкции, е излъчването на определен брой изкупителни жертви да потвърди разпространената нагласа, че важното е не да не го правиш, а де не те хванат. Тази нагласа кореспондира с убеждението, че рискът от нарушаване на правилата е свързан с позицията на индивида в йерархията, и че има привилегирован кръг на “недосегаеми”. Вече бе изследван ефектът на дезинтеграция и деморализация, който тези убеждения упражняват върху обществото.

Българското общество едва ли би могло да понесе задълбочаването на тези ефекти. В този план отговорността на хората, които ще изработят и прилагат стратегията за борба с корупцията, е необикновено голяма.